

O ČEMU GOVORIMO KADA ČUTIMO I O ČEMU ČUTIMO KADA GOVORIMO?

Polazne pretpostavke za antropologiju ćutanja o najbližoj prošlosti¹

Apstrakt: Ratovi u bivšoj Jugoslaviji devedesetih godina prošlog veka doveli su ovaj region u centar medijske pažnje i probudili odgovarajuće interesovanje i u akademskoj teoriji Zapada. Pošto su poslednjem 'otkrivanju Balkana' posredovali upravo ratovi, navijački, površni ili egzotički pristup pitanjima raspada SFRJ kao akademskoj temi nije neočekivan. S druge strane, u tematizovanju pitanja svoje savremenosti i najbliže prošlosti akademska javnost Srbije nije bila ni približno aktivna; iz najrazličitijih razloga, ali pre svega zbog nesklonosti sistematskim istraživanjima, formiranje znanja i predstava o ovim temama uglavnom je ostavljala medijima, publicistima, kolegama izvan svoje akademske zajednice ili nekom kasnijem vremenu. Uprkos tome što su predstave o poslednjim ratovima neretko počivale na stereotipima i propagandi, kao i činjenici da formirano znanje o ovoj problematici pati od grubog pojednostavljivanja, ova pitanja su retko bila podsticajna za domaće istraživače. Posebno su izbegavane teme velikog nasilja, pa su izvan akademske pažnje ostali i najmarkantniji ratni događaji, možda i zato što se smatralo da bi ono po čemu su region i Srbija postali poznati najbolje bilo što pre zaboraviti. U retrospektivi, pak, savremeno akademsko ćutanje o poslednjim ratovima teško je posmatrati izvan kontinuiteta sa ćutanjem iz vremena socijalizma i rata koji mu je prethodio. Zato se ovim tekstom ne pokreću samo pitanja razloga netematizovanja najbliže prošlosti i uticaja ćutanja u socijalizmu na ono što je došlo posle njega, već se podstiče istraživanje semantike i funkcija ćutanja i prećutkivanja u poslednjim ratovima, kao i uzajamni odnos između ćutanja i konstrukcija društvenog pamćenja.

Ključne reči: ćutanje, zaboravljanje, društveno pamćenje, ratovi u bivšoj SFRJ, Oluja.

Zvanična istorija SFRJ bila je – poput mnogih drugih – istorija *selektivnog pamćenja* i *selektivnog zaboravljanja*. Slično je i sa najnovijom istorijom ovog regiona i državama nastalim na njenim

¹ Tekst je deo individualnog autorkinog istraživanja u okviru projekta „Spinning out of control: rhetoric and violent conflict. Representations of ‘self’ – ‘other’ in the Yugoslav successor states“ koji finansira Istraživački savet Norveške.

ruševinama, koje će još dugo tražiti zajedničke imenitelje i koliko-toliko ujednačen pristup analizi najbliže prošlosti. O ovim ratovima proizvedena je ogromna količina informacija od kojih su mnoge „prećutno ili otvoreno pristrasne“.² Zato se danas teško može reći u čemu nije problem i šta je, osim ratnog raspada, nesporno: najviše nedoumica i dalje je u izboru pretpostavki na kojima se zasnivaju analize. Ali, bez obzira na pristup, iskristalisalo se mišljenje da su jugoslovenstvo i Jugoslavija, po mnogim osnovama, čak i jezičkim³, razoreni pre direktnog televizijskog prenosa ovog procesa. Metafora ‘guranja pod tepih’ (partikularnih nacionalnih nezadovoljstava i interesa) postala je jedno od opštih mesta kako u objašnjenjima uzroka raspada države, tako i u razumevanju naizgled radikalnih promena u stavovima i vrednostima jugoslovenskih građana. Uprkos ubedljivom osporavanju,⁴ ova metaforična generalizacija nije bez osnova, niti je sasvim slučajna, budući da upućuje na višedecenijsko netematizovanje interetničkog nepovrenja, kao i na *ćutanje* o svemu što se kosilo sa proklamovanom frazeologijom zajedništva i uopšte sa jugoslovenskom ideologijom.⁵

Ritualno osuđivan u zvaničnom diskursu socijalizma, nacionalizam nije bio legitimni deo sveta života „radnih ljudi“ jugoslovenskih „naroda i narodnosti.“⁶ On se, u najkraćem, skrivao ili ćutao;

² Halpern & Kideckel, 2000 :13.

³ *Language and Identity in the Balkans* (2004) Roberta D. Greenberga jedina je sistematski izvedena studija o odnosu jezika i etničkog identiteta u republikama bivše Jugoslavije; iz nje je jasno da su uporedo sa borbama na bojnopolju ili čak pre samih borbi lingvisti ‘ratovali’ za radikalne etničke ciljeve, kako bi obnovljenim identitetima i novonastalim državama obezbedili preko potrebne konstituente razlikovanja.

⁴ Videti: Brubaker, (1998: 285-289).

⁵ Relevantnost ove verzije argumenta o „povratku potisnutog“ u slučaju Jugoslavije priznaje i Brubejker: „Tabuisanje određenih tema – u Jugoslaviji je tabu sprečavao diskusiju o bratoubilačkom nasilju tokom Drugog svetskog rata – sprečavalo je bilo kakvu vrstu ovladavanja prošlošću (*Vergangenheitsbewältigung*)... Jednostavno, nije bilo moguće javno prosuđivati o masovnim zverstvima iz vremena rata. To ne implicira da bi ih otvorena diskusija otklonila – naravno, to se ne bi desilo. Diskusija bi mogla podstaći žučne sukobe. Ali, otvorena debata je mogla lišiti ta pitanja eksplozivnog potencijala koji je izbio četrdesetpet godina kasnije u okolnostima sveprožimajuće nesigurnosti i nestabilnosti bez prethodnog pokušaja da se diskurzivno ovlada prošlošću“ (Brubaker, 1998: 288).

⁶ „Poput mnogih drugih istina koje se u Istočnoj Evropi nisu smele izreći na glas, nacionalističko mišljenje u komunizmu retko je nalazilo izraza“ (Wachtel, 2006: 123).

to, međutim, ne znači da predstave i mišljenja koja se ne tematizuju, i o kojima se ne govori javno, ne postoje. Naprotiv. Naše poimanje sveta uglavnom se zasniva na nizu *prećutnih pretpostavki*, bez obzira na zvanični diskurs (Holland & Quinn, 1987: 14). Reč je o vrednostima, mišljenjima i predstavama o svetu koje se zbog svoje ‘bazičnosti’ i ‘prirodnosti’ uglavnom ne artikuliraju. Ona su poput gramatičkih modela maternjeg jezika. I kao što se ta gramatika uči u ranom detinjstvu, u porodičnom okruženju i nikada se ne preispituje, osim kada ‘zaškripi’, tako i ove pretpostavke kao „samorazumljive istine“ ostaju izvan svakog javnog problematizovanja i preispitivanja, ali i važan deo kulturne intime. Pošto su *neprimetljive u diskursu*,⁷ ako i dođe do njihovog tematizovanja, ono se odvija u značajnom empirijskom vakuumu. U nekim slučajevima radi se o inerciji i trajnosti upravo sistemski i pravno *naloženog zaboravljanja* onih uverenja koja opstaju uprkos promenama zvaničnih diskursa i prilagođavanja politički korektnom govorenju. Drugim rečima, odsustvo određenih predstava iz javnog diskursa ne isključuje mogućnost njihove stabilnosti u društvenom mapiranju i orijentisanju. Te predstave mogu biti aksiomske, pa se zbog svoje opšte prihvaćenosti i ne vide. Reklo bi se da se njima gleda, a ne vidi. S druge strane, mogu biti svesno prikrivane i prećutkivane, najčešće iz straha, budući da se kose sa političkom, pravnom ili ideološkom korektnošću određenog perioda.⁸

U jugoslovenskom slučaju bilo je i jednog i drugog, s obzirom na to da se u uspostavljanju i održanju socijalističkog konsenzusa pribegavalo i teroru, naročito posle Drugog svetskog rata, čega su se stariji građani živo sećali. Nezavisno od nacije kojoj su pripadali, neki njihovi potomci, iako socijalizovani u titoističkom sistemu, znali su ili su verovali u paralelne priče, koje su neretko bitno odstupale ili su bile u suprotnosti sa naizgled opšteprihvaćenom verzijom „bratstva i jedinstva“. Te kasnije generacije u svet socijalističkog imaginarijuma, kao u „stvarni svet“, ušle su na nenasilan način, preko obaveznog školskog programa, vannastavnih aktivnosti, sportskih i zabavnih

⁷ U kognitivnoj antropologiji ova pitanja i problemi do danas su među najtežim – kako analizirati načine mišljenja, kulturne pretpostavke i mentalne mape kojima se ljudi služe i na osnovu kojih grade predstave o svetu i svom mestu u njemu, a koje zbog svoje ‘samorazumljivosti’ uglavnom ne artikuliraju? (Vid. Holland & Quinn, 1987: 3-40).

⁸ O odnosu ideologija i strategija manipulativnih procesa, u: Louis de Saussure & Peter Schulz, (eds.) 2005.

programa, televizije i filma koji su ubedljivije od istorijskih čitanki falsifikovali istoriju. Bez obzira na uverljivost dominantne verzije, vreme ili način njenog usvajanja, socijalizam je obeležio paralelizam javnih i tajnih (potisnutih) narativa prošlosti, a u nekim slučajevima i duboki jaz između zvaničnih, javno demonstriranih vrednosti i vrednosti uspostavljenih u porodičnim ili privatnim istorizacijama. Za Jugoslaviju se može reći da je razorena upravo onda kada država više nije bila u stanju da kontroliše javnu imaginaciju svojih sastavnih delova (različitih ‘zajednica sećanja’)⁹ i kada su ovaj posao preuzele republičke elite. Taj prelom se svakako očitavao i u promeni diskursa koju je obeležilo izraženije *socijalno poređenje*, iznevši na videlo do tada uglavnom prećutkivanu *homogenizaciju po nacionalnim principima*, ali i *vrednosnu hijerarhizaciju*. Zato ne iznenađuje što su se krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka, decenijama potiskivana (i primirena u privatnoj sferi) partikularna nacionalna sećanja¹⁰ pokazala dominantnim, isključivim i isključujućim i u javnoj sferi. Bilo je to vreme kada su se stereotipi iz *neme, netransparentne sfere* preselili u javnu sferu i kada je, u cilju etničke i nacionalne homogenizacije, bilo poželjno izmišljati i nove stereotipe o ‘Drugima’,¹¹ odnosno napraviti jasnu uzajamnu razliku zarad novih političkih ciljeva.¹²

Ovde se ne tvrdi da je ćutanje u socijalizmu bilo monolitno i da se odnosilo samo na etničku homogenizaciju i stereotipe o Drugima. Istina je da su pripadnici svih naroda bivše Jugoslavije negovali

⁹ Slabljenje i gubitak monopola na interpretaciju prošlosti socijalističke države i njene ideologije očitavao se u polemičkoj konkurenciji različitih „zajednica pamćenja“ za ovladavanje simboličkim prostorom prošlosti: „Uzimajući u obzir raznovrsnost socijalnih identiteta i istovremeno postojanje suparničkih sećanja, alternativnih sećanja (porodičnih, lokalnih, klasnih, nacionalnih i drugih), sasvim sigurno je plodotvornije razmišljati pluralistički o upotrebi sećanja u različitim društvenim grupama, koje mogu da imaju različite poglede o tome šta je značajno ili je dostojno sećanja“ (Berk, 1999: 90). Zašto je ovaj pluralizam sećanja redukovao na dominaciju „nacionalnih verzija“ ostaje posebno pitanje.

¹⁰ Ilana R. Bet-El, 2004: 206-222.

¹¹ O mentalnom konstruisanju ‘Drugosti’ i simboličkoj geografiji ovog prostora: Bakić-Hayden & Hayden, 1992: 1-15; Subotić, 2007: 7-45.

¹² Diskursi zajedništva više nisu bili u modi, odnosno, više nisu doživljavani kao iskreni, već kao utopijski (ili hegemoni – ako su polazili iz Srbije), iako su, delom zbog inercije, a delom iz deklarativnih razloga i dalje bili neka vrsta ‘obaveznog ukrasa’ javnog diskursa bivše Jugoslavije.

‘istine o sebi’ i svoju ‘kulturnu intimnost’¹³, ospoljavanu tokom socijalizma samo u porodičnom krugu ili među sunarodnicima, s obzirom na to da je svako narušavanje prećutnog konsenzusa i javnog zaveta ćutanja o alternativnim istorijskim naracijama u ime zajedništva Titove Jugoslavije smatrano incidentnim. Za potrebe ovog istraživanja, koje se bavi kontekstualnom dinamikom diskursa i nasilja u raspadu bivše Jugoslavije, markiranje problema ćutanja u socijalizmu tek je jedna od pretpostavki za ispitivanja, a nikako objašnjenje uzroka njenog raspada. Polazi se od verovanja da je fenomen ćutanja (i prećutkivanja) značajan činilac kreiranja društvenih odnosa, prenosa saznajnih modela i sistema uverenja.¹⁴ Još jedan razlog za posebno bavljenje ovom temom jeste u činjenici da je ćutanje imanentni deo svakog diskursa, pa tako i neizostavni aspekt diskurs analize. Budući da ima performativni karakter, ono je važno komunikativno i kognitivno sredstvo diskursa.¹⁵ U najkraćem, ćutanje pomaže formiranju dominantne slike, ako je, na posredan način – preko govorenja – i ne konstruiše.¹⁶ Tematizovanje značenja ćutanja u kontekstu jugoslovenskih konflikata preduzeto je delom i stoga što se prećutkivanje u studijama o kraju Jugoslavije neretko pominje kao manipulativna strategija neke od strana u sukobu (ili analitičara koji su se bavili jugoslovenskim temama), a da nema ni jedne studije koja bi sistematski ispitivala značenja ćutanja i prećutkivanja u nekom od balkanskih konflikata. Sfera prećutanog, potisnutog ili skrajnutog ostala je, u analitičkom smislu, potpuno netaknuta. I najvažnije, na fenomen ćutanja neposredno upućuje diskurs štampe: u naslovima, antrfileima, uredničkim komentarima, prenetim stavovima, intervjuima, reportažama i drugim vidovima novinskog diskursa, registrovanje ćutanja prisutnije je nego što se inače misli, a njegova kontekstualna znače-

¹³ Videti: Hercfeld, 2004: 15-50.

¹⁴ „Kada je diskurs o izvesnim pitanjima monolitan ili maltene monolitan – a to uključuje neizrečene, osnovne modele spoznaje, tada pripadnici jednog društva njegove odlike automatski inkorporiraju u organizaciju svog mišljenja, u fundamentalne aksiome kojima se (svesno ili nesvesno) služe u opažanju, razumevanju i analiziranju svih društvenih fenomena, kao i u reagovanju na njih“ (Goldhagen, 1996:40).

¹⁵ Videti: Polovina, 1996: 187-221.

¹⁶ „Govor koji čujemo je indikacija onoga što ne čujemo. On je neophodno izbegavanje, divlja, lukava, mučna ili podrugljiva dimna zavesa koja drži onaj drugi govor tamo gde treba. Kada padne istinska tišina, ostajemo i dalje sa ehom ali smo bliži golotinji.“ Iz govora Harolda Pintera na Nacionalnom studentskom festivalu drame u Bristolu 1962.

nja impliciraju pretpostavku da se i ćutanjem, odnosno pragmatiskim prećutkivanjem, bitno utiče na razvoj i razumevanje neke situacije. Uvažavajući frekventnost neposrednog identifikovanja ćutanja u novinskom diskursu, čiji je značaj u dosadašnjim analizama zanemaren, kao i retoričkih strategija koje posredno, iz konteksta i uspostavljenog sveta diskursa, upućuju na ćutanje, u ovom radu ću se usredsrediti upravo na odnos događajnosti (situativnosti) i ćutanja.

Iako je razmatranje dinamike između nasilja i ćutanja o njemu iz perspektive kontekstualne analize diskursa netematizovani aspekt jugoslovenske krize, zbog složenosti fenomena ćutanja u istraživanju ću se ograničiti na jedan događaj koji je bitno obeležio proces ratnog raspada, kao i procese (ne)suočavanja sa njegovim rezultatima i posledicama. Reč je o ofanzivi hrvatske vojske kodnog imena *Oluja*,¹⁷ čiji je cilj bio zauzimanje teritorija na kojima su hrvatski građani srpske nacionalnosti – odnosno njihovo nacionalističko vođstvo (koje nakon izdvajanja Hrvatske iz SFRJ nije priznavalo novu državu i njene simbole, budući da je šahovnica asocijirala na stradanja Srba u NDH), u regionu u kome su činili većinu, uspostavili paradržavu Republiku Srpska Krajina (RSK).¹⁸ Na ovom mestu ne tematizujem ni način ni vreme u Hrvatskoj u kome su od *suseda* (građana srpske nacionalnosti) postali ‘*Srbi*’ i obrnuto,¹⁹ ali je evidentno da su, bar u ratnim godinama, ‘*Srbi*’ i ‘*Hrvati*’ uzajamno percipirani upravo tako – kao *Neprijatelji* ili *najvažniji ‘Drugi’*.²⁰ Opšte smernice kolektivnog

¹⁷ Ta operacija, koja je počela 04. avgusta 1995. godine, zvanično se zove ‘vojno-redarstvena akcija’, da bi se u smislu međunarodnog prava i kroz angažman policijskih snaga naglasio njen unutrašnji karakter.

¹⁸ O uslovima nastanka, glavnim odlikama i slomu RSK videti: Grandits & Promicer, (2000 : 165-186) i Nikica Barić, (2005). Ova, dokumentima bogata, knjiga o RSK može se čitati i u svetlu konstruisanja zvanične verzije Oluje u hrvatskoj javnosti i njenoj savremenoj istoriji, odnosno u svetlu naučnog utemeljenja ideje o „dobrovoljnom odlasku“ Srba iz Hrvatske, kao i amnestiranja tadašnjeg hrvatskog režima od odgovornosti.

¹⁹ Slavko Goldštajn najubedljivije opisuje ovaj proces kroz vreme na primerima seljana Prkosa i Banskog Kovačevca, koji su i danas u odnosima uzajamnog ćutanja: „Sindrom ‘1941’ zamirao je vrlo polako i nikad nije sasvim zamro. (...) Slušao sam obje verzije te iste priče i ne bih ni za jednu rekao da je krivotvorena, ali nisu jednake; svako selo ima svoje naglaske i svoja prešućivanja, iz kojih izvire ‘znakovite’ razlike.“ Više: Goldstein, (2007 : 344-398).

²⁰ „Posle Tuđmanovog govora u parlamentu i podizanja zastava sa *šahovnicama* širom republike, nova vlada Hrvatske proglasila je obnovu dodatnih simbola dovođenih u vezu sa ustaškim režimom. U pretežno srpskome Kninu, kad je policajcima

samopoimanja u nemoj, netransparentnoj sferi postale su u ratnom periodu sasvim običan ili očekivani način percepcije i delovanja u javnosti.²¹ Medijska instrumentalizacija ranije prećutkivanih ili potiskivanih alternativnih naracija i ‘kolektivnih svojstava’ – stereotipa „ustaša“ („šahovničarske soldateske“, „krvožednih koljača“...) i „četnika“ („srbokomunista“, „jugokomunističkih agresora“...) dovela je do ‘samoispunjavajućeg proročanstva’ ili ‘samojačajućih oprečnosti’: marginalizacijom pozitivnih iskustava, sećanja ili predstava o ‘Drugima’, odnosno o susedima, eliminacijom iz javnog diskursa svega što se nije uklapalo u sliku Neprijatelja, kolektiviteti su kao ‘pozitivne vrednosti’ usvojili upravo ono što im je druga strana pripisivala kao njihovu ‘negativnu sliku’. Došavši u taj odnos, *neprijatelji* („ustaše“ i „četnici“) bili su jedni drugima neophodni, budući da su jedino u takvom odnosu osiguravali svoju autentičnost i ‘nacionalnu ispravnost’. Nakon radikalizovanja i homogenizovanja pozicija na nacionalnim osnovama, nije trebalo dugo čekati dan vojne pobeđe, koja je za drugu stranu morala biti prihvaćena kao poraz – istina prećutani – budući da niko nije hteo da preuzme odgovornost za njega. Stoga je akcija Oluja, kao i simbolički imaginarijum izgrađen na njoj, bilo da je shvaćena kao ‘pobeda’ ili kao ‘poraz’, organizovana i racionalizovana na sistemu ranije prećutnih, nemih stereotipa (‘slika u glavama’²²), a u ratno vreme uobičajenih i instrumentalizovanih ‘znanja o Drugima’ – dominantnih praksi predstavljanja i uzajamne kolektivne percepcije u javnostima tog doba.

Završetkom akcije Oluja potpuno je promenjena demografska slika ovog regiona,²³ označen je kraj četvorogodišnjeg postojanja RSK i kraj rata u Hrvatskoj, obeležen brojnim slučajevima nasilja. I dok se period postojanja RSK u hrvatskom javnom mnjenju boji najtamnijim bojama i smatra periodom neslobode („jugokomunističke agresije“ i „varvarstva“) u Srbiji se već tokom postojanja RSK i

naređeno da crvenu zvezdu na svojim kapama zamene štitom sa *šahovnicom*, oni su se pobunili. Naoružavši se da bi čuvali svoja sela jedni od drugih, Srbi i Hrvati su napravili odsudan korak i od suseda se pretvorili u neprijatelje“ (Denich, 2002: 79).

²¹ Retoriku pojedinih građana srpske nacionalnosti iz Hrvatske, odnosno iz RSK, prema kojoj je „suživot ‘Nas’ i ‘Njih’ nemoguć“, Barić navodi u cilju potkrepljenja svoje teze o dobrovoljnom i planiranom odlasku Srba tokom Oluje iz Hrvatske (Barić, 2005:535-542).

²² Rot, 2000: 256-290; Đerić, 2005a: 71-95.

²³ Detaljnije u: Pažanin, 2006: 459-482.

posebno nakon Oluje ovaj period potpuno briše iz javne percepcije – poput praznog, nepostojećeg vremena, bez ikakve refleksije. Zaboravu srpske javnosti pogodovalo je, između ostalog, nasilje izraženo u Oluji, pa su strateška selektivnost i manipulisanje žrtvenim statusom postali umirujuća sredstva zaboravljanja nasilja koje je prethodilo Oluji. Partikularne nacionalne naracije o operaciji Oluja, kao i njihova recepcija, imale su potpuno drugačije sudbine u ovim javnostima: iako su njihovi rezultati i posledice uglavnom poznati, i dalje postoje različite spekulacije i neslaganja ne samo o njenom karakteru, nego i o broju prognanih, poginulih, kao i o broju miniranih i zapaljenih srpskih kuća.²⁴ Sumarni prikaz rezultata ove operacije u svojim javnim obraćanjima davao je i hrvatski predsednik Franjo Tuđman na prvoj godišnjici Oluje („Krajina je vraćena u naručje Hrvatske, čista, kakva je bila u Zvonimirovo doba“) ili na otvaranju ratne škole „Ban Josip Jelačić“ decembra 1998. godine („Srpsko pitanje smo, dakle, riješili. Neće više biti 12 odsto Srba i devet odsto Jugoslovena, kao što je bilo. A hoće li biti tri ili pet posto, ne znači ugrožavanje hrvatske države“).

O istorijskoj i simboličkoj važnosti akcije Oluja za Republiku Hrvatsku rečito govori činjenica da se 5. avgust proslavlja kao Dan pobjede, Dan domovinske zahvalnosti i Dan oružanih snaga. Rečima učesnika i kreatora, ova akcija je simbol „suverenosti“ i „jedinstva“,²⁵ zatim „ostvarenje tisućljetnog sna“, „historijska pobjeda“, „najveći

²⁴ Različite podatke o nastradalima i prognanima u Oluji daju hrvatski i srpski izvori, kao i NVO, što dovodi do manipulacije brojevima, njihovog 'zaokruživanja', umanjivanja ili povećavanja, rezultujući potpunom neosetljivošću za žrtve nasilja. Čini se da deskriptivni pristup ovoj temi deluje manje apstraktno i humanije od pristupa koji koristi velike brojeve: „Putujući vozom 'Marjan' od Splita do Zagreba, počeo sam da brojim oblačiće dima, znak života, izlazio je samo iz pet kuća! To znači da na tom delu puta dugom 250 km, gotovo niko više nije ostao: otišle su porodice, ili su pobijene. I kako sada Evropi i svetu objasniti zašto su skoro sve kuće spaljene ili uništene dinamitom? (...) Ko je uništio vatrom 22.000 kuća u Krajini posle Oluje?“ Đakomo Skoti, *Danas*, 06.12.2001.

²⁵ Ni u jednom vremenu, pa ni u ratnom, odnos prema 'Drugom' nije monolitan; u posleratnom vremenu dominantna slika, uprkos očekivanoj pacifikaciji uzajamnih odnosa i smirivanju strasti, ipak se može sagledavati iz ćutanja hrvatske javnosti i pravosuđa o nasilju u Oluji, dakle, iz nepromenjene zvanične percepcije 'Drugog', koja se u ratnoj prošlosti iskazivala u najbrutalnijem vidu – načinom planiranja i izvođenja ove operacije, odnosom prema izbegličkim kolonama i malobrojnom starijem stanovništvu ostalom na tom području posle Oluje: „Kako bi koja svečana kolona ušla u neko oslobođeno naselje, civili su je pozdravljali, obasipali cvijećem. Vojnici su ih, međutim, nehotice znali obasuti mecima“. *Magazin*, 06.08.2005.

rock događaj u povijesti Hrvatske“, „simbol hrvatskog ponosa“ i slično. Za srpsko javno mnjenje akcija Oluja, zapamćena po nepreglednim kolonama ljudi u jednom pravcu i ubijanju civila, predstavlja zločin i jednu u nizu trauma novije istorije.²⁶ Izgon velikog dela stanovništva tokom ove akcije bio je još jedan pokazatelj onoga što se o ‘Hrvatima’ već znalo; uklopio se u najgore predstave o ‘Njima’ i ‘opravdao istinitost’ predrasuda. Isto ovo mnjenje, srpsko, povodom Oluje prevarilo se, međutim, u znanjima o ‘Sebi’ i ‘Svojima’, prvo stoga što je ovim događajem slomljen autopercepcijski stereotip o ‘srpskoj hrabrosti i nepobedivosti’, budući da su Srbi iz Hrvatske „pobegli“, kako se govorilo, „bez ispaljenog metka“, odnosno bez organizovanog otpora. Drugi razlog razočaranja u ‘kolektivno Ja’ tiče se reakcija srpskih vlasti i prijema prognanika, koji su danima čekali na graničnim prelazima. Ove slike i kasniji odnos prema izbeglicama značili su, za veliki deo srpske javnosti, izneveravanje osnovnih predstava u kolektivnoj autopercepciji. Drugim rečima, rezultati i posledice ovog događaja bili su izvan svojstava koja oblikuju kulturnu intimnost Srba, njihovu podrazumevanu ‘hrabrost’, ‘gostoljubivost’, ‘otvorenost’ i ‘dobrodušnost’.²⁷ Između ostalih, ovo su razlozi zbog kojih je Oluja, poput svakog traumatskog događaja, potiskivana i iz srpske javnosti i iz ‘kolektivne svesti’, ali je, s druge strane, ovim događajem potvrđen (ili čak ojačan) sistem negativne stereotipije o ‘Hrvatima’.²⁸

Razumljivo je da je semantika ćutanja u hrvatskoj i srpskoj javnosti povodom Oluje različita. Naravno, opšte funkcije i značenja ćutanja iste su u obe javnosti, iako se, grubo rečeno, govorenje i ćutanje o Oluji u srpskoj i hrvatskoj javnosti mimoilaze. Kako slikovito ističe Irwin-Zarecka (1994 :120), ćutanje mora biti „pokriveno rečima“, pa „kada krenemo da oslušujemo istorijsku tišinu, prinuđeni smo da čujemo mnogo buke“. Slučajeve obeležene nasiljem ‘Svojih’ svaka od ovih javnosti izoluje opštim ćutanjem i dubokim mukom; s druge strane, monolitna naracija o nasilju ‘Drugih’ ishoduje bučnom

²⁶ U ovom tekstu Oluji se pristupa kao velikom nasilju, bez upuštanja u razmatranje pravnih kvalifikacija ove akcije, u smislu „udruženog zločinačkog poduhvata“, „etničkog čišćenja“ i slično. O drugačijim pristupima Oluji, od „samovoljnog odlaska“ do „etničkog čišćenja“ i „genocida“, u: Barić, (2005: 533-567) i Livada, (2006).

²⁷ O autostereotipima i heterostereotipima u Srbiji: Đerić, (2005: 89-148).

²⁸ O stigmatizaciji Hrvata i Srba u predratnom, ratnom i posleratnom periodu u Hrvatskoj: Babić, (2006: 379-397).

viktimizacijom sopstvene nacije. Nemogućnost razmene partikularno legitimizovanih zaliha pamćenja dovela je do toga da u njihovim vokabularima nema ničeg zajedničkog.²⁹ Zato su i posle dvanaest godina od Oluje, hrvatska i srpska politika u pogledu razumevanja ove operacije i njenih posledica u ‘ćutećem konfliktu’; tim ćutanjem se kaže upravo ono što se izbegava reći. Iz takve situacije proizlazi i teza ove studije, kojom se ćutanju daje presudni značaj u načinu organizovanja kulturnog ili nacionalnog znanja u novim državama i (re)konstruisanju onoga što je za simbolički i mitološki imaginarijum ovih država ključno. Preobražajem i selektivnim pristupom strategijama govorenja i ćutanja u kontekstu srpskog i hrvatskog društva povodom Oluje nasilje se posvećuje, integrišući simbolički kapital nacija na sadržajno novi, ali istovremeno uobičajeni način – putem redovnih godišnjih pomena i zvaničnog demonstriranja kolektivnog pamćenja. Upravo će pomeni pokazati da ni najbliža prošlost nije, i da teško može biti, objektivni inventar događaja.³⁰ Ritualizovano i ceremonijalizovano pamćenje konstruisalo je ovaj događaj prema navodnim potrebama savremenosti: u jednoj od ovih država nasilje će zadržati primarni simbolički značaj utemeljivačkog akta i novog početka, a u drugoj će ojačati žrtvenu mitologiju nacije.³¹ Zato je analiza ćutanja u Hrvatskoj i Srbiji u kontekstu Oluje prilog boljem

²⁹ U srpskoj javnosti se prećutkuje nasilje koje je prethodilo Oluji, kao i odgovornost režima S. Miloševića za formiranje i pomaganje RSK u prvim godinama rata; u hrvatskoj javnosti se prethodnim nasiljem (iz vremena RSK) legitimizuje „neizbežnost“ same Oluje, pa se „osveta za prethodno nasilje“ instrumentalizuje u državotvorni čin. Time je otvoren put prećutkivanju i negiranju nasilja ispoljenog u Oluji, odnosno njegovom maskiranju u nešto drugo. Naime, nasilje počinjeno „u ime države“ nije obično nasilje, nego uvek izraz ili simptom nečeg drugog – važnijeg i uzvišenijeg (Unsueta, 2002:32); zato se, upravo zahvaljujući delotvornosti narativa o ‘suverenosti države’, strateški zaboravlja da je i najteži nesporazum ili sukob moguće rešiti mirnim putem i pregovaranjem, zbog čega ovaj ‘nesrećni zaborav’ Asurmendi (2002 : 143) opisuje kao „rat demokratske nedoslednosti“.

³⁰ „Ono čega se sećamo i način na koji se sećamo u velikoj su meri determinisani prilikama u sadašnjici. Ekstremno primer instrumentalizacije prošlosti za potrebe neke buduće sadašnjosti može se naći u ratu između Srba i Hrvata. Navodno je u prvih nekoliko meseci rata postojao tajni sporazum između zaraćenih strana da se poginuli sahranjuju nagi i bez znakova za raspoznavanje. Kreatori ove anonimizacije imali su u vidu buduću komisiju istoričara, koja će, po nalogu posebnog suda UN za kršenje ljudskih prava, svoditi bilans o ratnim zločinima počinjenim na obe strane. Anonimnost mrtvih ostavljala je svakoj strani mogućnost da za pronađene leševe tvrdi da su njeni, te da ih iskoristi radi pravdanja sopstvene stvari.“ (Dubil, 2002: 14 -15).

³¹ Više: Đerić, (1997); (2002:247-260); (2005: 13-26).

poznavanju složene dinamike nasilja i simboličkog imaginarijuma izgrađenog na njemu, a manje prilog otkrivanju neke dosad nepoznate istine o samoj operaciji. Akcenat je na formirajućoj i preobražavajućoj kreativnosti ćutanja u procesima zasnivanja značenja, kako u vremenu na koje se odnosi ili u kome je bilo integralni deo uspostavljenog sveta diskursa, tako i u procesima dugog trajanja – partikularnim konstukcijama društvenog pamćenja, koje podjednako treba da reflektuju prošlost i budućnost obeju država. I dok su razlike u značenjima i funkcijama ćutanja iz perspektive hrvatske i srpske javnosti skoro očigledne, promene kroz vreme teže je identifikovati; ipak, u kontekstu smene režima ili pritiska međunarodne zajednice i promene u vremenu postaju shvatljivije.

Iz dosadašnjeg izlaganja već se može pretpostaviti da se u potencijalnoj tipologiji ćutanja (osim toga što ćutanje ne mora da ima transparentno značenje, tj. može da znači bilo šta ili da ništa ne znači) u kontekstu Oluje izdvajaju dva osnovna vida: prvo se tiče opštih pretpostavki i znanja o 'Drugima', koja zbog svoje samorazumljivosti nisu ili ne moraju biti verbalizovana (ili su promenom situacije iz ćuteće, netransparentne sfere prešla u uobičajeni, očekivani način karakterisanja i identifikovanja u javnoj sferi), a drugo se odnosi na praktičnu i performativnu stranu ovog fenomena – strategije ćutanja i prećutkivanja u cilju manipulisanja javnošću, koje su najčešće politički motivisane. Ćutanje je, međutim, rafinirani instrument komunikacije, pa stoga daleko bogatiji u svojim značenjima. Mada je, u smislu načina opštenja, stvaranja određene situacije ili reakcije na nju, značaj navedenih vidova ćutanja dominantan, u kontekstu Oluje³² ono se manifestuje u najrazličitijim značenjima, od kojih se neka uzajamno preklapaju u istoj situaciji. U ovom istraživanju pokušavam da identifikujem kontekstualne efekte i posebnih značenja ćutanja, koja ukazuju na to *o čemu se govori kada se ćuti* i obrnuto, *o čemu se ćuti kada se govori*.

Uprkos tome što je u uobičajenom shvatanju ćutanje u antonimijskom odnosu prema govorenju, ovde se ono smešta u fokus anali-

³² U slučaju pojma 'oluja', koji prema pojmovnom rečniku označava *vrstu vetra* („snažno kretanje vazdušnih masa u horizontalnom pravcu, u većim i manjim talasima, često sa ciklonskim kovitlanjima; brzina kretanja prosečno 18-26m/s“) došlo je do katahreze, odnosno pridavanja poznatoj reči novog značenja, koje će ubrzo zbog važnosti događaja koji označava postati deo njenog doslovnog značenja i sistema asociiranih opštih mesta.

tičke pažnje upravo preko govorenja, odnosno novinskog diskursa.³³ Namjera mi je da istražim manifestacije ćutanja vezane za Oluju u srpskoj i hrvatskoj štampi³⁴ od 2. avgusta 1995. do sredine avgusta 2006. U najkraćem, pokušaću da osvetlim promene u semantici i funkcijama ćutanja neposredno pre nasilja, tokom njega i posle njega, uvek u kontekstu proizvodjenja nove političke realnosti, prilagođavanja na nju ili održavanja iste. U prvoj fazi istraživaću period neposredno pre Oluje i tokom same akcije, a u drugom delu pratiću obeležavanje godišnjica u obe sredine do avgusta 2006, u nameri da ispitam odnos ćutanja o nasilju i načina na koji je ovaj događaj zapamćen (društvenog pamćenja). Metod je kumulativni i nužno komparativni, budući da je predmet traganje za značenjima i performativnošću ćutanja u obe sredine, hrvatskoj i srpskoj. Ali, kumulativnost ne znači, kako bi se očekivalo, samo umnožavanje i nagomilavanje značenja ćutanja, nego i sužavanje i kristalisanje semantičkog fokusa povodom ovog događaja na ono što je za društveno pamćenje u njemu najvažnije. Osnovno pitanje kojim nameravam da se bavim jeste *kako se i šta zaboravljalo*,³⁵ odnosno kako se ćutanje o Oluji reflektovalo na domen društvenog pamćenja i kodove samorazumevanja novonastalih država.

Literatura

- Asurmendi, Mikel, ur. (2002): *Identitet i nasilje*. Beograd: Biblioteka XX vek. (prevod sa španskog)
- Babić, Dragutin, (2006): „Stigmatizacija Hrvata i Srba u prijeratnome, ratnom i poslijeratnom razdoblju“, Zagreb: *Migracijske i etničke teme* 22,4: 379-397.
- Bandić, Dušan (1997): *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd: Biblioteka XX vek.

³³ „Novinarstvo u dnevnome listu jedna je od profesija najdublje uronjenih u sadašnjicu. Budućnost je sutrašnje izdanje, a prošlost je apsolvirana jučerašnjim brojem i za nju više nema vremena“ (Goldstein, 2007 : 28).

³⁴ Prati se pisanje dnevne štampe – Večernje novosti, Politika, Danas (Beograd) – Večernji list, Jutarnji list, Magazin – dodatak Jutarnjeg lista (Zagreb), ali se prate i napisi o Oluji u nedeljnicima, poput beogradskog NIN-a, Vremena ili zagrebačkog Globusa, kao i preneti tekstovi i komentari u dnevnoj štampi.

³⁵ „Da bi se razumelo kako funkcioniše društveno pamćenje, vredi istražiti društvenu organizaciju zaboravljanja, pravila isključivanja, suzbijanja ili gušenja, i pitanje ko hoće da ko šta zaboravi, i zbog čega“ (Berk, 1999: 91).

- Bakić-Hayden, Milica & Hayden, Robert (1992): „Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics“, *Slavic Review*, Vol.51, No.1, pp. 1-15.
- Bakić-Hayden, Milica (2006): *Varijacije na temu ‘Balkan’*. Beograd: IFDT/‘Filip Višnjić’
- Barić, Nikica (2005): *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Berk, Piter (1999): „Istorija kao društveno pamćenje“, *Reč*, Br. 56, str. 83-92 (prevod sa engleskog: Peter Burke, „History as social memory“, in: Thomas Butler (ed.), *Memory. History, Culture and Mind*, Oxford 1989, pp. 97-113).
- Bet-El, R. Ilana (2004): „Unimagined communities: the power of memory and the conflict in the former Yugoslavia“, in: Jan-Werner Müller, (ed.) *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge University Press, pp. 206-222.
- Brubaker, R. (1998), „Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism“, in: John Hall (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, UK, 1998. pp. 272-306
- Denich, Bette (2002): „Rasturanje multietničnosti u Jugoslaviji: mediji i metamorfoza“, u: Halpern i Kideckel, s. 60 – 81.
- Dubil, Helmut (2002) *Niko nije oslobođen istorije. Nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga*. Beograd: Samizdat B92 (prevod s nemačkog)
- Derić, Gordana (1997): *Smisao žrtve u tradicionalnoj kulturi Srba*. Novi Sad : Svetovi.
- Derić, Gordana (2002): „Ideje i strategije diskursivnog izjednačavanja života i smrti“. *Filozofija i društvo*, XXI, Beograd : IFDT, s. 247-260.
- Derić, Gordana (2005): *Pr(a)vo lice množine. Koliktivo predstavljanje i samopoimanje. Mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd: IFDT/‘Filip Višnjić’.
- Derić, Gordana (2005a): „Stereotip: kraj (jedne) priče“, *Filozofija i društvo*, 3, Beograd : IFDT, s. 71-95.
- Goldhagen, J. Daniel, (1996): *Hitler’s Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York (prevod na srpski Gordana Vučićević, *Hitlerovi dobrovoljni dželatari: obični Nemci i holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998.)
- Goldstein, Slavko (2007): *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb : Novi Liber.
- Gleni, Miša, (2002): *Pad Jugoslavije. Treći balkanski rat*. Beograd : Samizdat B92. (prevod s engleskog)

- Grandits, Henis i Promicer, Kristijan (2002): „'Bivši drugovi' u ratu: istorijski pogledi na 'etničko čišćenje' u Hrvatskoj“, u: Halpern i Kideckel, s.165-186.
- Greenberg, D. Robert, (2004): *Language and Identity in the Balkans*, Oxford University Press.
- Hercfeld, Majkl, (2004): *Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd: Biblioteka XX vek (prevod sa engleskog).
- Holland, Dorothy & Quinn, Naomi, ed. (1987): *Cultural Models in Language and Thought*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Halpern, M. Joel & Kideckel, A. David ed. (2000) *Neighbors at War. Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. The Pennsylvania State University. (prevod na srpski 2002)
- Irwin-Zarecka, I. (1994): *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick: Transaction Books.
- Konerton, Pol (2002) *Kako društva pamte*. Beograd: Samizdat B92. (prevod sa engleskog).
- Livada, Svetozar, (2006): *Etničko čišćenje – ozakonjeni zločin stoljeća*. Zagreb: Euroknjiga.
- Miteraer, Mihael (2003): *Milenijumi i druge jubilarne godine. Zašto proslavljamo istoriju?*, Beograd:UDI (prevod sa nemačkog).
- Pažanin, Ana (2006): „Utjecaj prisilnih migracija na promjene ukupnog kretanja stanovništva ratom zahvaćenih županija Hrvatske“, *Anali Hrvatskog politikološkog društva*, god. III, Zagreb, str. 459-482.
- Polovina, Vesna (1996) „Ćutanje kao sredstvo komunikacije i saznanja u diskursu“, u: *Prilozi za kognitivnu lingvistiku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Rot, Klaus (2000), *Slike u glavama*, Beograd: Biblioteka XX vek (prevod sa nemačkog).
- Saussure Louis de & Schulz, Peter. (Eds.) (2005): *Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, language, mind* [„Discourse Approaches to Politics, Society, and Culture“, Vol. 17]. Amsterdam & New York: John Benjamins.
- Subotić, Milan (2007): „Na leđima bika: o simboličkoj geografiji evropskog prostora“, u: *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*. Beograd, IFDT/ 'Filip Višnjić', s. 7-45.
- Wachtel, B. Andrew, (2006): *Remaining Relevant after Communism. The Role of the Writer in Eastern Europe*. The University of Chicago Press, Chicago and London (prevod na srpski, Stubovi kulture, Beograd, 2006).

Gordana Đerić

THINGS TALKED ABOUT WHILE WE REMAIN SILENCE
AND THINGS WE'RE SILENCE ABOUT WHILE TALKING

The Starting Assumptions for an Anthropology of Silence
About the Nearest Past

Summary

Wars of the last decade of the 20th century in former Yugoslavia have brought the whole region into the centre of media attention and, accordingly, have aroused interest of the western academic theory. Since the latest 'discovery of the Balkans' was brought into being precisely due to wars, one shouldn't be surprised to find that many academic approaches to questions of Yugoslavia dismemberment are biased, superficial or exotic. On the other hand, Serbian academic auditorium was far from being active in elaborating questions of its own contemporality and closest past – for various reasons, but mostly because of its detachment from systematic explorations. Thus, acknowledgement and presentations of mentioned issues were left to be the job of media, publicists, others outside of academic community or were left to be treated in the time to come. Domestic scholars were rarely intrigued to deal with these matters, despite the fact that images of recent wars were oftenly built on stereotypes and propaganda and that the formed knowledge of the entire subject suffered from severe simplification. The themes of great violence were particularly avoided which left some of the crucial war events out of the academic focus – the reason being, very probably, the estimation that what made Serbia and the region worldwide known is best to be forgotten. Contemporary academic silence on recent wars, in retrospect, could easily be placed within the continuum of silence during the socialist period and war which preceded it. Having all mentioned in mind, this paper not only investigates reasons for avoiding the issues of the nearest past and influences of silence in socialism on what came afterwards, but also highlights the importance of exploring semantics and functions of silence and silencing in recent wars, as well as the relationship between silence and social memory constructions.

Key words: silence, forgetting, social memory, wars in former Yugoslavia, Storm.